

Odlukom Nastavno-naučno veće Filozofskog fakulteta u Beogradu od 08. 03. 2016. g. izabrani smo u komisiju za ocenu i odbranu doktorske disertacije „Hajdegerovo aletiološko tumačenje umetnosti“ kandidata Saše Radovanovića. Na osnovu uvida u rad kandidata podnosimo sledeći referat:

REFERAT O ZAVRŠENOJ DOKTORSKOJ DISERTACIJI
„HAJDEGEROVO ALETIOLOŠKO TUMAČENJE UMETNOSTI“
KANDIDATA SAŠE RADOVANOVIĆA

1. Osnovni podaci o kandidatu i disertaciji

Saša Ž. Radovanović je rođen 1972. godine u Kotoru, Republika Crna Gora. Diplomirao je filozofiju 1998. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a na istom fakultetu je 2006. godine odbranio magistarsku tezu iz filozofije. Od 2011. godine zaposlen je kao predavač na Visokoj strukovnoj školi za vaspitače u Kruševcu. Od 1998. Do 2002. godine bio je stipendista Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije najpre na Institutu za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a zatim na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Od 2002. do 2003. bio je stipendista DAAD-a na Albert Ludvig Univerzitetu u Frajburgu, Savezna Republika Nemačka.

Doktorska disertacija Saše Radovanovića pod naslovom „Hajdegerovo aletiološko tumačenje umetnosti“ ima predviđene apstrakte na srpskom i engleskom jeziku, sadražaj rada, 270 stranica osnovnog teksta od čega 14 stranica sačinjava popisa literature na nemačkom, engleskom i srpskom jeziku. Disertacija ima ukupno devet poglavlja: I. Uvod (1-

20), II. Hajdegerova aletologija (21-74), III. Aletiološko tumačenje u *Izvoru umetničkog dela* (75-96), IV. Aletiološka odredjenja umetničkog dela, stvaranja i čuvanja dela (97-149), V. Umetnost kao pesništvo i podela umetnosti (150-170), VI. Povesni karakter umetnosti i prevladavanje estetike (171-201), VII. Istina, umetnost i sveto (202-223), VIII. Istina, umetost i tehnika (224-250) i Zaključno razmatranje (251-256). Svako od ovih poglavlja osim prvog, uvodnog i poslednjeg, zaključnog poglavlja dodatno podeljeno na odeljke.

2. Predmet i cilj disertacije

Predmet disertacije predstavlja filozofsko shvatanje i tumačenje fenomena umetnosti od strane jednog od najznačajnijih savremenih filozofa – Martina Hajdegera (1889-1976). Cilj disertacije se sastoji u tome da se pokaže na koji je način fenomen umetnosti (nem. Kunst) tematizovan u osnovnim fazama Hajdegerove filozofije i to prvenstveno polazeći od fenomena istine (nem. Wahrheit, gr. aletheia) i da se time ujedno eksplicira jezgro i osnovni sadržaj Hajdegerovog shvatanja umetnosti. Tema disertacije je prvenstveno značajna zbog toga što se ispituje jedan poseban aspekt misli veoma značajnog savremenog filozofa, naime, Hajdegerovo shvatanje umetnosti, a zatim i zbog toga jer je tema Hajdegerovo tumačenje umetnosti s obzirom na i polazeći od fenomena istine. Prema relevantnim aktuelnim interpretacijama estetičke problematike, osnovna savremena estetička shvatanja mogu se podeliti na autonome i heteronomne estetike. Hajdegerova filozofija umetnosti bi reprezentovala tipično heteronomno estetičko stanovište, koje pristupa fenomenu umetnosti ne toliko radi objašnjenja samog fenomena umetnosti kao takvog, nego prvenstveno radi rešavanja osnovnih filozofskih problema. Takođe, Hajdegerovo filozofsko-umetničko stanovište je tipičan primer tzv. estetike umetničkog dela (Werkästhetik) i stoji nasuprot savremenim, kantovski orjentisanim pozicijama okrenutim prvenstveno fenomenu estetskog iskustva (Erfahrungsästhetik). I najzad, na trećem mestu, Hajdegerova filozofija umetnosti polazi od stava da umetničko delo (Kunstwerk) koje stoji u centru estetičke problematike, predstavlja mesto objavljivanja istine. Hajdegerova filozofija umetnosti, u tom smislu, predstavlja istorijsko-estetički posmatrano jedno hegelovsko-šelingovski usmereno tumačenje umetnosti u kom presudan značaj ima kategorija istine i pa se hajdegerova filozofija umetnosti zbog toga s pravom može razumeti kao estetika istine

(Wahrheitsästhetik). Hajdegerova filozofija umetnosti je u skladu sa ovakvim razmišljanjima heteronomna estetika jer kao estetika (umetničkog) dela umetničko delo shvata kao mesto objavljivanja istine, a kao estetika istine umetnost u celini shvata prvenstveno u svetlu fenomena istine. Disertacija u skladu sa tim ima za cilj i daje važan doprinos rasvetljavanju Hajdegerovog heteronomne estetičkog stanovišta, zatim Hajdegerovog tumačenja umetnosti baziranog na kategoriji umetničkog dela i tumačenju fenomena umetnosti u celini zasnovanog i protumačenog polazeći od fenomena istine, posebno je taj doprinos značajan u našoj filozofskoj sredini u kojoj ova tema nije iz ove perspektive, na ovaj način i u ovom obimu istraživana.

3. Osnovne hipoteze od kojih se polazilo u istraživanju

U izradi disertacije Saša Radovanović je sledio tri hipoteze. Prema prvoj i osnovnoj hipotezi Hajdegerovo tumačenje umetnosti suštinski je uslovljeno shvatanjem i tumačenjem istine. Umetničko delo se prema ovom shvatanju razume kao mesto objavljivanja istine bivstvujućeg odnosno istine bića. Druga hipoteza glasi da je ne samo fenomen umetnosti i umetničkog dela, nego da i fenomeni umetničke produkcije (stvaranja) i recepcije (čuvanja) umetnosti, kao i problem podele umetničkih rodova i pitanje o povesnoj, istorijskoj dimenziji umetnosti i najzad, fenomeni i pitanja koji stoje u suštinskom međusobnom odnosu prema umetnosti kao što su fenomen moderne tehnike i svetog – da svi oni skupa mogu da budu objašnjeni počev od fenomena istine. Najzad, na trećem mestu, Saša Radovanović, sledi tezu da Hajdegerovo aletiološko tumačenje istine prožima celinu Hajdegerove filozofije dakle, kako tumačenje umetnosti u provoj, tako i u drugoj i – ukoliko se prihvati takvo stanovište – u trećoj fazi Hajdegerovog mišljenja. Dakle, treća hipoteza sastoji se u očekivanju da i pored promena i različitih faza, u Hajdegerovom mišljenju postoji izvestan kontinuitet u istinom motivisanom objašnjenju umetnosti odnosno da postoji kontinuitet aletiološkog tumačenja umetnosti. Prva hipoteza je u radu u velikoj meri potvrđena. Pokazalo se da Hajdeger paraleleno, sa sve razvijenijim tumačenjem umetnosti, umetnost suštinski vezuje za fenomen istine. Druga hipoteza je u najvećoj meri potvrđena, premda ne toliko plauzibilno kao prva teza. Naime dok Hajdegerovo apliciranje fenomena istine na eksplicaciju umetnosti, tako reći u celini iscrpljuje smisao i značenje umetnosti i umetničkog dela, pa i fenomene umetničkog

stvaranja i čuvanja, s druge strane aplikacija fenomena istine nije jednako plauzibilna u pogledu fenomena svetog i fenomena moderne tehnike. Treća hipoteza je delimično potvrđena. Naime, premda postoji kontinuitet u Hajdegerovom tumačenju umetnosti iz perspektive istine, Hajdegerova pozna filozofija sledi u vezi sa istinom takve uvide, koji se ne mogu sasvim uskladiti sa ranom filozofijom istine i filozofije umetnosti koja je razvijena polazeći od fenomena istine. Radi se o tome da je fenomen istine kao neskrivenosti u Hajdegerovoj poznoj filozofiji detranscendentalizovan, odnosno s jedne strane, tako reći, spušten i prepušten povesnom dešavanju, ali na taj način da sama istina kao neskrivenost, sada postaje izvoriste povesnog dešavanja i zbivanja. Istina je temporalizovana, ali je ujedno dobila funkciju temporalizacije povesnog dešavanja. U tom smislu osnovni problem filozofske eksplikacije nije naprosto više (samo) objašnjavanje fenomena umetnosti s obzirom na fenomen istine, nego prvenstveno samorazjašnjavanje filozofije s obzirom na dešavanje istine kao neskrivenosti i u tom samorazjašnjavanju, filozofija je objašnjavanje fenomena umetnosti, tehike ili svetog. Filozofija doduše može da učestvuje u toj dimenziji dešavanja i samoekspliciranja istine, ali čini se da više ne može da gaji ambiciju da uspostavi teorijsku nadmoć i kontrolu nad tako shvaćenom istinom.

4. Kratak opis sadržaja disertacije

Osnovni tekst disertacije je podeljen, kao što je već napomenuto, na 9 poglavlja. U prvom poglavlju pod nazivom „Uvod“ (str. 1-20) doktorand najpre upućuje na povezanost tumačenja umetnosti sa tumačenjem istine kao neskrivenosti (gr. *aletheia*, nem. *Unverborgenheit*). Razmatra pitanje dve odnosno tri faze u Hajdegerovom mišljenju tzv. Hajdeger I, Hajdeger II i topološko mišljenje. Kao i moguće mesto koje tumačenje umetnosti s obzirom na fenomen istine ima u svakoj od ovih faza Hajdegerove filozofije. U ovom odeljku Saša Radovanović uzima u obzir sva relevantna stanovišta posvećena ovom problemu u poslednjih 40-tak godina od F. V. Fon Hermana i O. Pegelera, preko A. Getman Zifert i G. Zojbolda do R. Bubnera i K. Harisa.

U drugom poglavlju pod nazivom „Hajdegerova aletologija“ (21-74) S. Radovanović je izneo na videlo osnovne ideje Hajdegerovog shvatanja istine oslanjajući se i koristeći opre

svoga dva Hajdegerova teksta, tekst *O suštini istine* i tekst *Platonovo učenje o istini* i na taj način obezbedio pretpostavke da se uvidi vezani za Hajdegerovu teoriju istine primene na tumačenje umetnosti.

Principi Hajdegerovog shvatanja istine su u trećem poglavlju disertacije pod nazivom „Aletiološko tumačenje u *Izvoru umetničkog dela*“ (75-96) najpre povezani sa Hajdegerovim shvatanjem istine u samoj raspravi *Izvor umetničkog dela*, a zatim povezani sa Hajdegerovim prvim, vodećim i suštinskim odredjenjem umetnosti kao sebe-u delo-stavljanjem istine bivstvujućeg.

U četvrtom poglavlju pod nazivom „Aletiološka odredjenja umetničkog dela, stvaranja i čuvanja dela“ (97-149) sprovedeno je tumačenje osnovnih aspekata celovitog estetičkog fenomena: umetničkog dela, proizvodnje umetnosti i recepcije umetnosti s obzirom na Hajdegerovski shvaćen pojava istine. Naime, pokazano je na koji je način suštinsko odredjenje umetničkog dela fundirano u fenomenu istine, a takodje na koji način je kako umetničko stvaranje, tako i čuvanje, konvencionalnije rečeno, recepcija umetnosti utemeljenja u strukturu događaja prisvajanja (Ereignis) koji je i sam aletiološki strukturiran.

Peto poglavlje pod nazivom „Umetnost kao pesništvo i podela umetnosti“ (150-170) je takodje posvećeno jednom od važnih estetičkih problema, naime pitanju o podeli osnovnih rodova umetnosti, ali možda još važnije Hajdegerovom drugom glavnom suštinskom odredjenju umetnosti: pesništvo (Dichtung) je suština umetnosti (Kunst). Hajdeger u osnovi sledi stav da na Zapadu imamo pet centralnih umetnosti: arhitekturu, skulpturu, slikarstvo, muziku i poeziju, a on se u manjoj ili većoj meri bavio većinom ovih umetničkih vrsta, izuzimajući možda muziku. U raspravi *Izvor umetničkog dela* on, međjutim, na jedan veoma neobičan način, naizgled, smatra da umetnost u celinu valja razumeti polazeći od jednog njenog roda: poezije, odnosno ukazuje na vezu poezije sa jezikom, ali i vezu svih drugih rodova umetnosti sa jezikom (Sprache).

U šestom poglavlju disertacije naslovljenom „Povesni karakter umetnosti i prevladavanje estetike“ (171-201) doktorand S. Radovanović se okreće pitanju istorijske/povesne dimenzije umetnosti. U ovom poglavlju je naročito zanimljivo suprotstavljanje Hegelovog i Hajdegerovog stava vezanog za ocenu smisla i značaja moderne odnosno

savremene umetnosti i uvodje veoma značajnih interpretacija Hegelovog i Hajdegerovog stava o kraju umetnosti od strane filozofa G. Zojbolda, F.V. fon Hermana, O. Pegelera, K. Harisa.

Sedmo poglavlje pod nazivom „Istina, umetnost i sveto“ (202-223) i osmo poglavlje naslovljeno „Istina, umetnost i tehnika“ (224-250) zaokružuju niz tema doktorske disertacije. Ova poglavlja žele na jedan originalan način da posvedoče o aktuelnosti Hajdegerove filozofije, odnosno, kako doktorand kaže, aletilogije umetnosti, i to kako u pogledu rasvetljavanja fenomena svetog i veze koja postoji između umetnosti i religije, tako i u pogledu fenomena moderne tehnike i borbe koju u modernom svetu vode moderna tehnika i umetnost oko suštine i budućnostim čoveka u njegovoj povesnoj egzistenciji.

U poslednjem devetom poglavlju nazvanom „Zaključno razmatranje“ (251-256) S. Radovanović se kratko osvće na neke od teza kojih se u radu dotakao i o njima raspravljao i takodje iznosi svoje, reklo bi se najdublje uverenje, da bi Hajdegerovo aletiološko tumačenje umetnosti trebalo razumeti kao apologiju odnosno odbranu velike umetnosti čime i završava doktorsku disertaciju.

5. Ostvareni rezultati i naučni doprinos disertacije

Saša Radovanović je u disertaciji „Hajdegerovo aletiološko tumačenje umetnosti“ uspešno ograničio temu svog istraživanja. On nije pokušao da navede i interpretira sva moguća mesta iz obimnog Hajdegerovog opusa koja se tiču fenomena umetnosti i njegove aletiološke tematizacije, ali je, ipak, sledeći unutrašnju logiku i razvoj Hajdegerovog filozofiranja, razmotrio osnovne ideje Hajdegerovog tumačenja umetnosti iz perspektive istine. On je izneo na videlo u meri u kojoj je za disertaciju bilo neophodno Hajdegerovo učenje o istini, razmotren je s obzirom na vezu istine i umetnosti Hajdegerov glavni spis posvećen umetnosti *Izvor umetičkog dela* u njegovim osnovnim filozofsko umetničkim aspektima: definicija umetnosti, objašnjenje umetničkog dela, umetničke proizvodnje i recepcije umetnosti, kao i probem podele umetničkih rodova i isticanja jednog roda umetnosti (poezije) u odnosu na druge vrste umetnosti. Takodje u meri koja je primerena samoj stvari filozofske tematizacije razmotreno je i pitanje o povesnom karakteru umetnosti i

tematizovan je odnos između Hegelove teze o kraju umetnosti i Hajdegerove ideje o tome da suštinska odluka o savremenoj povosnoj ulozi i zadacima umetnosti *još nije doneta*. Najzad autoru je pošlo za rukom da relativno uspešno u uže filozofsko-umetničku problematiku inkorporira i pitanja vezana za fenomene svetog i tehnike i na taj način proširi relevanciju aletiolškog tumačenja osnovnih filozofskih problema unutar Hajdegerove filozofije. Da bi sve ove teze i interpretacije bile potkrepljene Saša Radovanović je morao da načini čitav niz teških i nesamorazumljivih misaonih koraka: da objasni dva odnosno tri osnovna puta izrade pitanja bivstvovanja i izgradnje filozofije u Hajdegerovom mišljenju, da osvetli mesto istine unutar svake od glavnih deonica Hajdegerovog mišljenja i objasni unutrašnju sistematiku i metodologiju kako fundamentalne ontologije tako i povosnoontološkog i topološkog mišljenja, da objasni motive i tendencije Hajdegerove filozofije umetnosti i posebno Hajdegerovog tematizovanja umetnosti s obzirom na fenomen istine. S druge strane, i pored opravdanog ograničenja teme istraživanja Hajdegerove filozofije umetnosti na misaoni tok koji je sproveden u disertaciji, može se smatrati izvesnim nedostatkom što Hajdegerovo aletiolško objašnjenje umetnosti nije dovoljno ispitano s obzirom na fenomen jezika i njegovu suštinu. Takodje, može se smatrati izvesnim nedostatkom što Hajdegerova tumačenja umetnosti ostaju u potpunosti vezana za imanentnu interpretaciju Hajdegerove filozofije, pa izuzimajući suprotstavljaje sa Hegelovom idejom o kraju umetnosti, nije kontekstualizovana i dovedena u vezu sa nekim sa nekim od osnovnih estetičkih i filozofsko-umetničkih stanovišta, kao to je Platonovo, Aristotelovo ili Baumgartenovo. Ipak, ograničenje na Hajdegerovu filozofiju umetnosti s obzirom na fenomen istine omogućilo je doktorandu S. Radovanoviću da na takav način iznese na videlo i razmotri principe Hajdegerovog tumačenja umetnosti da njegova teorijska izvodjenja čine značajan pomak i vredan doprinos razumevanju Hajdegerove filozofije u našoj naučnoj i filozofskoj sredini i nesumnjivo obogaćuju našu filozofsku i posebno savremenu estetičku literaturu. Radovanovićeva interpretativna istine kao osnovne dimenzije razumevanja umetnosti i onih sa umetnošću povezanih fenomena, predstavlja interesantan doprinos literaturi o Hajdegerovoj filozofiji umetnosti i donosi važne i zanimljive rezultate u području istraživanja Hajdegerove filozofije, filozofije umetnosti i pesništva, kao i Hajdegerove teorije istine.

6. Zaključak

U izradi svoje doktorske disertacije S. Radovanović je koristio obimnu primarnu i sekundarnu literaturu. Njegovo istraživanje Hajdegerove filozofije bazirano je na proučavanju izvorne literature, kao i literature značajnih interpretatora Hajdegerove filozofije, Hajdegerove filozofije umetnosti i Hajdegerovog shvatanja istine, ali i literature autora relevantnih za savremenu filozofsku estetiku. Cilj koji se sebi postavio u odobrenoj prijavi disertacije, doktorand S. Radovanović je uspešno ostvario. Doktorska disertacija Saše Radovanovića predstavlja originalno i samostalno delo, radjena je sistematično i argumentovano, na izvorima dobro odabrane literature, a karakterizuje je naučni i teorijski nivo koji je u skladu sa onim što se, u pogledu obima i sadržaja, očekuje od radova ove vrste. Na osnovu toga predlažemo Naučno-nastavnom veću Filozofskog fakulteta da prihvati doktorsku disertaciju doktoranda Saše Radovanovića „Hajdegerovo aletiološko tumačenje umetnosti“ i da mu odobri usmenu odbranu.

U Beogradu, 13. 03. 2016.

ČLANOVI KOMISIJE:

1. Vanr. prof. dr Nebojša Grubor

2. Vanr. prof. dr Milanko Govedarica

3. Doc. dr Una Popović